

Xarxa Vives
d'universitats

ANTROPOLOGIA
GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA
AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

Jordi Roca Girona

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Elena VILLATORO BOAN, presidenta de la Comissió d'Igualtat i Conciliació de Vida Laboral i Familiar, Universitat Abat Oliba CEU

María José RODRÍGUEZ JAUME, vicerectora de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat, Universitat d'Alacant

Cristina YÁÑEZ DE ALDECOA, coordinadora del Rectorat en Internacionalització i Relacions institucionals, Universitat d'Andorra

Maria PRATS FERRET, directora de l'Observatori per a la Igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

M. Pilar RIVAS VALLEJO, cap de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Ruth María ABRIL STOFFELS, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Anna Maria PLA BOIX, delegada del rector per a la Igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperança BOSCH FIOL, directora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo LEÓN LLORENTE, directora de l'Observatori de Polítiques Familiars, Universitat Internacional de Catalunya

Mercedes ALCAÑIZ MOSCARDÓ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

María José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

Maria OLIVELLA QUINTANA, coordinadora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Sílvia GÓMEZ CASTÁN, tècnica d'Igualtat del Gabinet d'Innovació i Comunitat, Universitat Politècnica de Catalunya

María Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Tània VERGE MESTRE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Maite SALA RODRÍGUEZ, tècnica de relacions internacionals i estudiants, Universitat Ramon Llull

Inma PASTOR GOSÁLVEZ, directora de l'Observatori de la Igualtat, Universitat Rovira i Virgili

Amparo MAÑÉS BARBÉ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Anna PÉREZ I QUINTANA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

---

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec

12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-17859-9

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

**Generalitat
de Catalunya**

Aquest projecte ha rebut finançament del Departament d'Empresa i Coneixement de la Generalitat de Catalunya.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
1. INTRODUCCIÓ	8
2. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS	9
3. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	10
4. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN ANTROPOLOGIA	13
4.1 GÈNERE I SEXUALITAT	13
Descripció	13
Objectius	14
Continguts	14
4.2 ANTROPOLOGIA DEL PARENTIU	16
Descripció	16
Objectius	16
Continguts	17
4.3 ANTROPOLOGIA DEL COS, ELS SENTITS I LES EMOCIONS	17
Descripció	17
Continguts	18
4.4 AVALUACIÓ	18
4.5 MODALITATS ORGANITZATIVES DE LES DINÀMIQUES DOCENTS	20
4.6 MÈTODES DOCENTS	21
5. RECURSOS DOCENTS ESPECÍFICS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE	23
5.1 Recursos audiovisuals etnogràfics-antropològics sobre gènere	25
LGTBIQ	25

MEN'S STUDIES	25
WOMEN'S STUDIES	26
6. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	29
7. RECURSOS PEDAGÒGICS	35
7.1 Webgrafia	35
Associacions	35
Referències audiovisuals/documentals	35
Pel·lícules	37
7.2 Enllaços a guies docents d'assignatures de gènere als graus d'Antropologia impartits a l'estat espanyol	38
Universitat de Barcelona	38
Universitat Autònoma de Barcelona	38
Universitat Rovira I Virgili – Universitat Oberta de Catalunya	38
UNED	38
Universidad Autónoma de Madrid	39
Universidad de Granada	39
Universidad de La Laguna	39
Universidad de Sevilla	39
7.3 Simposis relacionats amb els estudis de gènere dels congressos de la FAAEE	40
7.4 Bibliografia sobre gènere i antropologia	41
8. PER A APROFUNDIR	46
Bibliografia citada i de referència	46

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes.

D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re) produïdes. D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per a identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que asseguruen que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. L'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), va constatar que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU.

Un dels principals reptes identificats en aquell informe per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. En aquesta línia, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Per aquest motiu el GT Igualtat de Gènere de la XVU va acordar desenvolupar la col·lecció *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació en una primera fase de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra), i en una segona fase de M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Maria Olivella Quintana (Universitat Oberta de Catalunya).

En conjunt s'han elaborat fins al moment 17 guies, onze en la primera fase i sis en la segona, que s'han encarregat a professorat expert en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

ANTROPOLOGIA: Jordi Roca Girona (Universitat Rovira i Virgili)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

COMUNICACIÓ: Maria Forga Martel (Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya)

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

MATEMÀTIQUES: Irene Epifanio López (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

INFERMERIA: M. Assumpta Rigol Cuadra i Dolors Rodríguez Martín (Universitat de Barcelona)

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES I ARQUITECTURA:

ARQUITECTURA: María-Elia Gutiérrez-Mozo, Ana Gilsanz-Díaz, Carlos Barberá-Pastor i José Parra-Martínez (Universitat d'Alacant)

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

ENGINYERIA INDUSTRIAL: Elisabet Mas de les Valls Ortiz i Marta Peña Carrera (Universitat Politècnica de Catalunya)

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

M. José Rodríguez Jaume i Maria Olivella Quintana, coordinadores

1. INTRODUCCIÓ

La *Guia per a la incorporació de la perspectiva de gènere* en els estudis d'antropologia, feta pel professor Jordi Roca Girona de la Universitat Rovira i Virgili, assumeix dos elements com a punt de partida, o generals, que determinen la singularitat de la proposta. En primer lloc, la naturalesa subversiva d'una disciplina idiogràfica que preveu entre les seues finalitats l'estudi i el coneixement de l'alteralitat i que, en conseqüència, ha contribuït a la/les ruptura/es epistemològica/iques més important/s de les últimes dècades en les Ciències Socials: la ruptura amb la identificació sexe/gènere, la ruptura amb el binarisme de gènere, la ruptura amb la dualitat sexual i la ruptura amb l'heteronormativitat. El segon element ens remet a la comparació intercultural (sincrònica i diacrònica) com una metodologia docent crítica que en coherència amb l'epistemologia feminista permet, en primer lloc, *deconstruir* els binarismes, les dicotomies i les narratives que presenten les categories de gènere i identitat com a fixes, universals, naturals i estables i, en segon, *construir* una proposta d'acció formativa universitària contrahegemònica i per a la transformació social de les relacions i desigualtats de gènere.

Prenent com a exemple les assignatures de *Gènere i Sexualitat*, *Antropologia del Parentiu* i *Antropologia del Cos, els Sentits i les Emocions*, la *Guia* mostra el caràcter performatiu de la pràctica docent en recórrer cadascun dels elements al voltant dels quals es defineix el procés d'ensenyament-aprenentatge a les aules (competències, objectius, continguts, avaluació, recursos docents, modalitats organitzatives i mètodes docents) amb un doble propòsit: d'una banda, reflexionar i revelar (*deconstruir*) els possibles biaixos de gènere que de forma vetllada introdueix la docència universitària cega al gènere, tant en el currículum formal com en l'ocult; i, d'un altre, suggerir algunes propostes amb les quals incloure la perspectiva de gènere d'una forma transversal, és a dir, dur a terme una docència universitària sensible al gènere. Així mateix, la *Guia* dedica un apartat amb el qual introduir l'alumnat en la investigació antropològica amb perspectiva de gènere. La metodologia qualitativa, desplegada a través del diari de camp, l'observació o l'entrevista, entre d'altres, acosta l'alumnat al marc comprensiu de l'experiència (subalterna o en els marges) i a la producció de coneixement situat amb què des-
construir els postulats androcèntrics i colonials de la investigació.

2. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS

Malgrat el potencial avantatge de la naturalesa epistemològica de l'antropologia per a dur a terme una ciència sensible a la incorporació d'una perspectiva de gènere, la realitat ens mostra que l'antropologia, com la resta de ciències, té un passat clarament androcèntric. Aquesta perspectiva únicament masculina, duta a terme fonamentalment per homes, va dominar la recerca antropològica des dels seus inicis, a la segona meitat del segle XIX, fins als anys 70 del segle XX.

L'antropologia aporta tot un seguit de recursos que permeten establir, d'una banda, el caràcter construït del gènere i, per l'altra, la seva versatilitat i flexibilitat. D'aquí el caràcter subversiu (en el sentit etimològic de *subvertere*, és a dir de posar allò que és a sota, que no es veu, al damunt, i fer-ho visible) de la seva proposta, en posar en evidència allò donat per descomptat, per desemmascarar les suposades determinacions de gènere, i mostrar la possibilitat i capacitat humanes per fer i desfer. Com va assenyalar Thurén (1993: 101) el número de gèneres d'una societat i els criteris per a distingir-los, així com els aspectes de la vida social que s'organitzen a partir del gènere i quins són neutrals en relació al gènere, i per a quines idees culturals es recorre al gènere, tot plegat varia i cal descriure-ho per a cada cas concret en termes de processos i pràctiques i no com a entitats estàtiques. Com remarquen Conway, Bourque i Scott (1996), les fronteres o definicions de gènere són mòbils i negociables, perquè s'han establert al servei de determinades funcions i, per tant, han de ser funcionals i tenir la capacitat d'adaptar-se a les dinàmiques de les societats. Així, aquestes fronteres són difuses, poroses i variables en el temps i l'espai. L'antropologia ha esdevingut una ciència fonamental per a comprendre la plasticitat del «gènere», tot aportant-nos informació empírica sobre societats que reconeixen més de dos sexes i més de dos gèneres, o que no defineixen l'homosexualitat o l'heterosexualitat de la mateixa manera que les societats euroamericanes contemporànies.

La capacitat subversiva, relativista, particularista i comparativa de l'antropologia ha contribuït fortament a un seguit de ruptures conceptuals en relació al concepte de gènere (vegeu Martín, 2006: 68): la *ruptura amb la identificació sexe/gènere* (l'etnografia demostra que no existeixen qualitats innates i universals aplicables a dones i homes a totes les cultures); la *ruptura amb la dualitat genèrica* (per mimetisme amb el sexe, el gènere es va construir inicialment de manera binària, però la realitat empírica transcultural va desmentir aviat aquesta dualitat); la *ruptura amb la dualitat sexual* (o la constatació que el sexe no és només biològic sinó també social, és a dir, construït); i finalment la *ruptura de l'heteronormativitat* (o la visibilització de pràctiques i orientacions sexuals més enllà de la norma heterosexual).

3. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

Com s'assenyala en el *Marc general per a la incorporació de la perspectiva de gènere en la docència* (AQU, 2018: 13), una docència amb perspectiva de gènere «considera el sexe i el gènere com a variables analítiques i explicatives clau. Implica prestar atenció a les similituds i a les diferències en les experiències, interessos, expectatives, actituds i comportaments de les dones i dels homes, així com identificar les causes i conseqüències de la desigualtat de gènere, per a poder combatre-la».

L'antropologia és una disciplina idiosincràtica per abordar la perspectiva de gènere i incorporar-la a la docència. Entre les característiques que s'assenyalen per tal d'explicar el seu naixement i la particularitat de la seva mirada, es fa referència sovint al fet que es tracta d'una disciplina centrada en l'estudi i el coneixement de l'alteritat. En la mesura que la ciència en general ha patit d'un enfocament androcèntric, ocupar-se en descobrir i pensar la diferència, com ho fa l'antropologia, comporta una revolució epistemològica. Perquè permet enfrontar-se a qualsevol tipus de perspectiva etnocèntrica de rebuig a la diversitat, inclosa la de gènere, o bé de consideració d'aquesta en termes fortament jeràrquics. Això, a més, ho fa mitjançant l'ús d'una metodologia comparativa, que aplica a cultures i grups socials diversos, que té una gran potència pedagògica i reveladora.

La comparació intercultural és una eina idònia per mostrar el caràcter construït de la realitat social i, en aquest cas, de les identitats de gènere. L'antropologia, en un context docent, resulta indispensable per a posar a l'abast de l'alumnat tot d'informació que evidencia que les definicions i els papers i rols de gènere, i els sistemes de gènere, no són els mateixos a totes les cultures i també que no romanen invariables en una mateixa cultura al llarg del temps. La presentació d'aquesta diversitat sincrònica i diacrònica constitueix una vacuna contra les nocions universalistes i ahistòriques i l'essencialisme present en la naturalització de les diferències i permet mostrar, alhora, la variabilitat cultural en la definició del gènere, així com contextualitzar-ne, històricament i sociocultural, els sistemes resultants, on es palesa l'existència de diversos sexes, diversos gèneres i diverses definicions de gènere, combinat tot plegat de múltiples maneres. En efecte, una perspectiva cultural comparativa ens (de)mostra que el sexe i el gènere no són necessàriament ni universalment entesos com a idèntics ni limitats a l'oposició masculí/femení, que la construcció social de la identitat de gènere és independent de l'orientació sexual, i que tot plegat constitueix un procés dinàmic.

Un magnífic exemple, amb una gran potència pedagògica, per a explicar la diferència sexe/gènere, amb el valor afegit que se situa en un moment en què aquesta diferenciació conceptual encara no s'havia establert, el constitueix l'obra de Margaret Mead i, més concretament, un dels seus llibres més coneguts: *Sexe i temperament a tres societats primitives* (1990, [1935]). El llibre recull el treball de camp de Mead a Nova Guinea entre tres societats diferents: els Arapesh, on es troba que homes i dones són culturalment femenins segons els patrons occidentals de l'època, comportant-se «amb reaccions paternals i amoroses»; els Mundugumor, on també la diferència entre dones i homes era pràcticament inexistent pel que fa als seus papers socials, però en aquest cas el patró de comportament seria l'equivalent al masculí occidental, «educant amb brutalitat»; i els Txambulí, on homes i dones presenten patrons de comportaments diferents, força semblant als patrons occidentals del moment però «invertits», amb uns homes que tenen «molta cura del seu aspecte, s'encarreguen normalment de la cura dels infants, són els responsables de la compra»... mentre que les dones són «audaces, enèrgiques, decidides, organitzadores i proveïdores». El propòsit de Mead, com ella mateixa va assenyalar, era descobrir en quina mesura les diferències temperamentals entre els sexes eren innates o fins a quin punt estaven determinades culturalment, posant un èmfasi molt marcat en els mecanismes educacionals i les seves connexions amb aquestes diferències.

En un sentit similar, i mantenint el mateix afegit que suposa visibilitzar el treball de dones representants de la disciplina, en aquest cas a més molt menys conegudes que Margaret Mead, es poden utilitzar els treballs gairebé coetanis i pioners de Phyllis M. Kaberry i Mary F. Smith. La primera, a partir del seu treball entre els aborígens del nord d'Àustràlia, desafia la convicció establerta que les dones aborígens no desenvolupaven cap paper ritual de rellevància, tot mostrant en el seu treball etnogràfic la interdependència de les relacions entre dones i homes. Pel que fa a M. Smith val a dir que és autora de la coneguda biografia *Baba of Karo, A Woman of the Muslim Hausa* (1954), resultat del seu accés al món domèstic femení del nord de Nigèria, on la protagonista, una dona vella Hausa anomenada Babo, explica la seva vida en el marc de la societat patrilineal Hausa, amb referències a la vida domèstica, els matrimonis polígin, les relacions de parentiu, etc.

L'èmfasi rellevant en la diversitat, tanmateix, no ha de fer-nos oblidar tampoc la presència de regularitats dins de les diferències, com ara el recurs gairebé generalitzat de totes les societats a crear i establir diferències de gènere i a dotar-les d'un contingut que sovint en fa emergir una relació desigual entre ells. Hi ha alguns exemples que permeten il·lustrar aquestes possibles, tot i que no absolutes, re-

gularitats, com ara el control de la sexualitat de les dones o la seva subordinació. Tanmateix, i aquest és un dels perills de l'ús del mètode comparatiu que cal vigilar, hem d'estar sempre previnguts davant la temptació de dur a terme una lectura presentista i etnocèntrica de l'alteritat cultural i, en aquest cas, de les possibles o potencials regularitats de gènere.

El risc rau en el fet de projectar la lògica del sistema de gènere vigent a la nostra societat en d'altres sistemes de gènere. En el cas de l'assenyalada subordinació «universal» de les dones, per exemple, s'han desenvolupat des de l'antropologia diverses teories que mostren bé aquesta manera de fer. Sherry Ortner (1979), en una molt controvertida publicació de 1974, proposà per exemple que la dona està sempre associada amb quelcom que les cultures menystenen, que no és altra cosa que la naturalesa. La funció reproductora de la dona la vincularia molt més directament a la natura, mentre que l'home restaria associat a la cultura, que gaudiria de major prestigi, d'aquí doncs la seva «universal» subordinació. El mateix any, Michelle Rosaldo (1974) utilitza una dicotomia diferent amb pretensions explicatives similars, tot fent servir la dicotomia entre l'esfera pública i la privada. Ben aviat, sorgiren tot un seguit de crítiques a aquestes explicacions, que se centraren, d'una banda, en la revelació de dades empíriques que suposaven excepcions a les causalitats establertes i que, per tant, n'invalidaven la seva pretesa universalitat; i, d'una altra banda, en el biaix etnocèntric de les teories argumentades, en el sentit que els conceptes que s'utilitzaven eren conceptes occidentals que no es podien aplicar en un sentit similar a d'altres cultures, la qual cosa és aplicable també a d'altres terminologies conceptuals, com ara la de producció i reproducció (Vegeu Thurén, 1992; Roca, 2005). Una cosa similar succeeix també quan s'apliquen les estructures de prestigi occidentals a societats caçadores-recol·lectores i s'invisibilitza o menysté la importància de l'aportació dels aliments recol·lectats per les dones a la dieta o la despesa física que suposa les activitats que fan elles.

4. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN ANTROPOLOGIA

Actualment, a l'estat espanyol hi ha 9 graus d'Antropologia Social i Cultural i 1 d'Antropologia i Evolució Humana i en tots ells hi ha, si més no, una assignatura específica sobre Gènere (vegeu-ne els títols i els enllaços corresponents a l'apartat 7.2).

En el pla d'estudis del grau en Antropologia i Evolució Humana de la Universitat Rovira i Virgili-Universitat Oberta de Catalunya es contemplen les següents competències que tenen una relació directa amb el gènere:

- Identificar els mecanismes de construcció de la diferència i la identitat, i de les desigualtats vinculades amb l'etnicitat, la classe, o el gènere-sex.
- Reconèixer la variabilitat transcultural i diacrònica de les societats humanes, els sistemes econòmics, de parentiu, de salut, polítics, simbòlics i cognitius, educatius i de gènere.

Presentaré aquí tres assignatures del pla d'estudis, una d'obligatòria, Antropologia del parentiu, i dues d'optatives, Antropologia del cos, els sentits i les emocions i Gènere i sexualitat.

4.1 Gènere i sexualitat

4.1.1 Descripció

L'assignatura pretén oferir una panoràmica dels conceptes bàsics lligats a aquests dos àmbits i dels principals enfocaments que els han abordat, tot presentant també els elements fonamentals que els (des)estructuren, és a dir, els pilars de la normativitat (dualisme de gènere, monogàmia, heterosexualitat, amor romàntic...) i les seves perifèries subalternes. S'ha incorporat també una via de desenvolupament del programa de caire comparatiu entre les societats «primitives» i no occidentals i les occidentals, així com entre les diferents etapes de la trajectòria vital de les persones. Tot plegat, amb una clara vocació d'oferir una visió introductòria, àmplia, diacrònica i interdisciplinària als camps de la sexualitat i el gènere i a la seva interrelació.

4.1.2 Objectius

L'**objectiu general** de l'assignatura és presentar una panoràmica d'alguns dels elements principals que conformen el binomi gènere i sexualitat, tant des d'un punt de vista conceptual com des de la seva estructuració en les diferents societats humanes al llarg del temps, mitjançant l'adopció d'una perspectiva transcultural i interdisciplinària.

Els **objectius específics** són:

- Conèixer els conceptes bàsics referits al gènere i la sexualitat.
- Distingir els principals enfocaments en l'estudi del gènere i la sexualitat.
- Reflexionar sobre els principals elements constitutius de la normativitat sexual i de gènere i les seves alternatives.
- Adquirir els coneixements bàsics de les estructures de gènere i de la sexualitat en les diferents societats humanes al llarg del temps.
- Obtenir una visió transcultural de la interrelació del gènere i la sexualitat al llarg del cicle vital.

4.1.3 Continguts

L'assignatura corresponent al grau d'Antropologia i Evolució Humana, tot i ser optativa, té un plantejament i una vocació introductòries. L'objectiu és aportar a l'alumnat un primer contacte amb els dos temes principals de l'assignatura: el gènere i la sexualitat. Allò que es pretén és aconseguir, d'una banda, una clarificació i caracterització conceptuals suficients i, per l'altra, una contextualització en termes de desenvolupament històric dels eixos assenyalats i de les bases rellevants que permetin explicar i comprendre la seva realitat i característiques actuals.

D'aquí que el primer tema es dediqui a presentar i a treballar els conceptes de sexe i gènere, sexualitat, amor, reproducció, procreació, etc. en el marc analític del binomi biologia-cultura.

El segon tema es dedica a presentar una breu panoràmica del tractament i les aportacions principals sobre el binomi gènere i sexualitat al llarg de la història de l'antropologia, emfasitzant sobre autors i/o temes concrets que posseeixen una especial rellevància per a l'explicació i la comprensió de la perspectiva de gènere. En aquest sentit s'aborden qüestions com el debat sobre el matriarcat en el marc de l'evolucionisme del segle XIX o sobre els models neo-evolucionistes

de l'home-caçador i la dona recol·lectora; s'aprofundeix en la figura de Margaret Mead i els seus estudis pioners sobre sexe i temperament en el context del particularisme històric i l'escola de Cultura i Personalitat; i també es revisa la figura de Malinowski i la seva aportació sobre «la vida sexual dels salvatges». Es presenten igualment el desenvolupament històric de les diverses antropologies enfocades a aquest àmbit: de la dona, del gènere, feminista..., així com diverses incursions a àmbits com els de la teoria *queer* i el de l'estudi de les masculinitats.

En el tercer tema es presenten i fixen les bases dels orígens de l'actual normativitat sexo-amorosa i de gènere. S'aborden els elements principals (heteronormativitat, monogàmia, sexe procreador, ideologia amorosa romàntica, divisió sexual del treball, etc.) amb els consegüents efectes «patològitzants» (homofòbia, infidelitat, misogínia, dominació patriarcal, etc.) i les seves reals i potencials «transgressions» (varietats no monogàmiques i polisexuals, transsexualitat, transgènere, etc.), així com la naturalesa del debat sobre els orígens de l'opressió de les dones.

Amb el tema quart s'inicia l'abordatge de les característiques del desenvolupament històric dels constructes sexo-gènere-afectius. Al quart tema en concret es presenten les característiques d'aquesta tríada a les societats prehistòriques, «primitives» i no «occidentals» (papers de gènere a les societats caçadores-recol·lectores i agrícoles i ramaderes i pinzellades sobre sexualitat i gènere en pobles indígenes de l'Àfrica, Amèrica i Oceania, així com de l'anomenat orient llunyà -Índia, Xina, Japó-, etc.). El tema cinquè se centra en l'occident industrial-capitalista i l'actual societat globalitzada, aprofundint mínimament en les bases ideològiques de la tradició judeo-cristiana i la revolució romàntica i burgesa i en les bases materials proporcionades pel modus de producció industrial i el capitalisme, i presentant les transformacions d'aquest model i pràctica hegemòniques mitjançant l'atenció a les noves formes de relació amorosa, les reestructuracions de les relacions de gènere o les noves «dissidències» sexuals, sense oblidar les permanències i continuïtats en cadascun d'aquests tres camps.

Finalment, el sisè i darrer tema es dedica a abordar la sexualitat i el gènere en relació al cicle de vida, focalitzant l'atenció en les etapes «perifèriques» de la infantesa, l'adolescència i la vellesa.

4.2 Antropologia del parentiu

4.2.1 Descripció

Aquesta assignatura és una presentació de les aportacions fetes per l'antropologia del parentiu al desenvolupament científic de l'antropologia. L'estudi del parentiu ha constituït una veritable subdisciplina dins l'antropologia, especialment en les etapes inicials i de consolidació com a ciència capaç d'interpretar la diversitat cultural. El caràcter universal i alhora divers del parentiu, el situa com una de les produccions culturals més importants que els/les antropòlegs/es han de tenir en compte davant el repte de la interpretació cultural.

L'assignatura revisa també els canvis més importants que han tingut lloc en els sistemes parentals contemporanis i l'impacte de les transformacions socials (polítiques, econòmiques i culturals-tecnològiques) en les relacions de parella, de gènere i en l'exercici de la parentalitat i la criança.

4.2.2 Objectius

- Identificar quin és l'àmbit del parentiu, així com la forma com ha estat construït com a objecte d'estudi per part de l'antropologia.
- Reconèixer en el parentiu un sistema simbòlic construït a cada cultura; però també com un sistema de símbols que es projecta sobre la societat i que, per tant, genera models i imatges culturals.
- Conèixer les principals teories generades per l'antropologia del parentiu.
- Entendre el paper institucional, intersticial, de les xarxes de parents en les societats urbanes. Les funcions assistencials, de suport reproductiu, són, molt sovint, bàsiques, per poder fer front a les condicions del sistema social occidental.
- Distingir els diferents usos que es donen a la noció de família i conèixer la diversitat conceptual que ha generat la disciplina entorn aquesta qüestió.
- Analitzar el marc ideològic en què s'ha construït el model cultural de família a occident.
- Entendre l'estreta relació que s'estableix entre el sistema familiar i el sistema social per interpretar els canvis recents en la família contemporània.

- Identificar l'articulació que existeix entre el sistema de parentiu i el sistema de gènere i valorar les transformacions i les continuïtats que tenen lloc a la societat actual.
- Aprendre a confeccionar cartes de parentiu i genealogies i a treballar amb fonts orals i documentals per elaborar-les.

Continguts

L'assignatura s'estructura en 7 unitats. Els dos primers són de caire teòric, centrant-se en l'aparició de l'antropologia del parentiu, els seu bagatge conceptual i les teories clàssiques al respecte sobre la filiació i la criança. Els tres mòduls següents aborden el parentiu a les ciutats, al voltant de les xarxes familiars i la societat urbana, els grups domèstics, els patrimonis i els matrimonis i les estratègies de reproducció i els canvis socials i les noves formes de parentiu i de família. El mòdul sis incorpora el tractament del gènere en relació al parentiu i a les polítiques públiques i, finalment, el darrer mòdul s'ocupa del mètode genealògic.

4.3 Antropologia del cos, els sentits i les emocions

4.3.1 Descripció

Per cursar aquesta assignatura es recomana haver cursat amb anterioritat les assignatures «Comunicació i Cultura» i «Gènere i Sexualitat». L'assignatura aspira a situar els nostres cossos, els sentits i les emocions com a subjecte i no només com a objecte de la reflexió antropològica. L'assignatura planteja un recorregut que parteix de la idea de què no sols tenim cos sinó que som cos. El cos és central per la nostra definició personal i social, per la nostra presentació i representació social. Totes les nostres relacions, fins i tot digitals, es produeixen des de i en un cos: el nostre.

Els nostres cossos estan travessats per relacions de poder que marquen i delimiten normes sobre les representacions culturals del cos. Establim diferències entre cossos «sans» i «malalts», «normals» i «estrany», «estàndards» i «grotescs». Els nostres cossos són part de complexos sistemes de classificació i agència social que tenen a veure amb la «normalització» però també amb la «normativització».

Entre altres processos, la nostra societat es caracteritza per la creixent introducció de les lògiques mercantilistes i neoliberals en totes les expressions humanes. Estem també en un context cultural on el sentit de la vista, la visualitat, té una importància enorme. El predomini d'allò visual juntament amb la conversió de

tot en un bé de consum («comodificació») han convertit els nostres cossos, les nostres emocions i els sentits que els i les connecten amb el món, en un territori de i per al consum que fa del cos el seu dispositiu central. A ninguna se li escapa que estem a un món on «el culte al cos» és difícil de defugir. Els nostres cossos, els nostres sentits i les nostres emocions són sovint productes del i per al consum.

Els nostres cossos i les nostres emocions estan interseccionats per altres sistemes de significació com ara el gènere i el sexe que també són objecte d'una especial atenció a l'assignatura. Ser cos, i com a tal, fer antropologia en i des del cos té unes implicacions metodològiques que són abordades en la darrera part de l'assignatura.

4.3.2 Continguts

El contingut es desglossa en 4 unitats. La primera s'ocupa del cos com a subjecte i objecte de les ciències socials. La segona aborda el cos com a frontera i marge i el vincula amb el sexes i els gèneres, tot presentant les transgressions i les relacions del cos amb els feminismes i les masculinitats. La tercera unitat està dedicada als sentits i a les emocions, mentre que la quarta se centra en qüestions metodològiques relatives al treball de camp vinculat a recerques sobre cos i emocions.

4.4 Avaluació

L'avaluació de totes les assignatures del grau està normalitzada i presenta dues possibles vies: una és a partir d'avaluació continua (AC) i una prova de síntesi (PS), que constitueix la modalitat recomanada, i l'altra mitjançant un examen final (EX).

L'avaluació continuada consisteix en la realització de diverses PAC (proves d'avaluació continua), activitats que l'estudiant ha de resoldre cada semestre per cada assignatura d'acord a un calendari de lliuraments. En el cas, a tall d'exemple, de l'avaluació de l'assignatura Gènere i Sexualitat, s'estableixen 3 PAC, les dues primeres amb un valor del 30% de la nota total cadascuna i la tercera amb un valor del 40% de la nota final. Aquestes proves estan pensades, en termes d'intendència, per a ser realitzades dins d'una modalitat majoritària d'aprenentatge/ensenyament virtual, i en termes de contingut, com a banc de proves dels continguts dels diferents temes de l'assignatura.

Concretament, en la primera d'aquestes proves es demana cercar les característiques associades al gènere i/o la sexualitat en algun àmbit dins de l'entorn virtual (xats i pàgines web de cerca de parella, d'amistat o de relacions esporàdiques;

agències matrimonials o de contactes, webs de tendències sexuals, d'informació sexual, de nous models relacionals, etc.). L'objectiu és que cada alumna/e triï algun d'aquests indrets virtuals i en destaquí i analitzi les característiques en clau de gènere: si s'estableixen diferències associades als sexes, si hi ha discursos diferenciats per aquesta raó, quin tipus de relacions i interaccions apareixen com a normatives i quines com a dissidents, quina és l'ortodòxia implícita i quina l'heterodòxia, si es té en compte la diversitat de gènere més enllà del binarisme masculí-femení i la diversitat sexual més enllà de l'heteronormativitat hegemònica, etc.

La segona PAC demana endinsar-se en l'àmbit de les noves fórmules o dissidències sexo-afectives i relacionals. L'objectiu és que cada alumne/a aprofundeixi, des d'una perspectiva de gènere, sobre alguna de les noves fórmules o dissidències sexo-afectives i relacionals (*Living Apart Together*, poliamor, amor lliure, anarquia relacional, *sexless*, BTP, GTP, *swinger*, LGTB, BDSM, prostitució, pornografia, *cruising*, AVEN -*Asexual Visibility and Education Network*-...). Es tracta d'escollir-ne una i dur a terme la recerca d'informació corresponent per a presentar-ne les característiques definitòries i distintives. L'anàlisi s'haurà de realitzar tot situant la nova fórmula o la dissidència en el marc de la normativitat hegemònica sexo-amorosa, i fent èmfasi en la naturalesa de la novetat/transgressió i en el significat que posseeix en relació a les nocions dominants o hegemòniques, així com en com són tractades les qüestions de gènere. En quina manera suposa un trencament o transformació de la normativitat hegemònica i perquè?, quin sentit té?, incorpora nocions legitimadores provinents d'una lògica biologista o cultural?, intenta resoldre alguna tensió o contradicció del model hegemònic pròpia de la modernitat avançada o post-modernitat?, hi ha cap vincle amb fórmules sexo-afectives o relacionals del passat?, conté velles o noves formes de sexisme, de dominació i opressió de gènere?, reivindica escenaris emancipadors en les relacions de gènere?, etc.

Finalment, la tercera de les proves d'avaluació contínua proposa la realització d'una breu biografia o relat de vida focalitzat en la trajectòria sexual i/o de gènere d'una persona/informant. L'anàlisi del relat obtingut s'haurà de dur a terme prenent com a marc de referència teòric i contextual les lectures de l'assignatura i d'altres que es considerin pertinents i rellevants.

Aquest sistema d'avaluació ofereix un seguit d'avantatges per tal d'evitar en bona mesura els biaixos de gènere en les pràctiques avaluadores, tan presents en l'avaluació mitjançant sistemes suposadament neutres, objectius, racionals i universals, com ara els exàmens tipus test. A més de proposar a l'alumnat un

seguit de temàtiques per a treballar sobre qüestions de gènere i des d'una perspectiva de gènere, se'ls posa l'accent en parar atenció a la reflexivitat que acompanya el seu treball, en el sentit de ser conscients que elles i ells formen part d'allò que estudien i que allò que investiguen no és aliè al fet que és ella o ell qui ho investiga. Aquest model d'avaluació resulta molt adequat per a assolir un esperit crític amb els enfocaments hegemònics de caire «positivista» i «cientista» que entenen els fenòmens socials com a objectes existents de manera independent a la recerca.

4.5 Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents

La modalitat virtual i semipresencial en què s'imparteixen aquestes assignatures estableix la participació de l'alumnat mitjançant recursos virtuals presents a l'aula virtual, a més d'algunes sessions presencials puntuals per a aquelles persones matriculades en aquesta modalitat, que són com a molt una tercera part del total. A cada aula hi ha dos indrets de lliure accés per part de tot l'alumnat i el professorat que tenen la funció de afavorir la participació, el debat i l'intercanvi d'idees. Es tracta de la zona de «debat» i de la de «fòrum». Val a dir que aquesta forma de participació virtual pot posseir l'avantatge d'una major desinhibició en comparació amb la participació presencial a l'aula, la qual cosa pot afavorir evitar certs biaixos de gènere en l'expressió de les opinions i idees i l'aportació de suggeriments i recursos per part de l'alumnat.

En general, el professor o professora ha de dur a terme, inicialment, una tasca capdavantera en la proposta de temes de debat, la qual cosa fa que, posteriorment, l'alumnat se senti motivat generalment a exposar temes i recursos i fer preguntes del seu interès.

En l'avaluació continuada cada treball té obligatòriament una retroacció raonada per part de la professora o professor a cada estudiant sobre les limitacions del treball, les seves possibles millores, els seus punts forts, etc. En aquest context, es té molt en compte d'incidir en els biaixos de gènere explícits i també subtils que poden haver-se detectat en la planificació i realització dels treballs en qüestió.

4.6 Mètodes docents

El caràcter virtual i/o semipresencial de l'ensenyament del grau en Antropologia i Evolució Humana de la URV/UOC presenta un seguit de particularitats i diferències respecte dels mètodes docents tradicionals. La classe magistral no és possible

en aquest context, més enllà d'algunes poques sessions presencials per al grup reduït d'alumnes que escullen la modalitat semipresencial. Fins i tot en aquest cas, les classes tenen una durada de 4 hores, per la qual cosa la classe magistral no és, òbviament, una opció versemblant. Aquesta manca de possibilitat ja no de la classe magistral sinó també de l'acció docent en un marc presencial, a l'aula, obliga a suplir aquest buit amb una acurada programació que té en l'aula virtual la seva plena expressió.

A l'aula virtual l'estudiant té el pla docent de l'assignatura estructurat en un quadrimestre en base a la realització de diferents PAC (Proves d'Avaluació Contínua). Cadascuna d'aquestes PAC té una descripció i un enunciat on s'explica el que l'alumne/a ha de fer, de quina manera i durant quin període de temps, així com el percentatge que la nota de l'activitat té per a la nota final. Hi ha un apartat també amb els continguts i recursos d'aprenentatge vinculats a la PAC en qüestió i un altre en el qual apareixen diferents fonts d'informació, des de lectures relacionades amb la temàtica de la PAC fins a enllaços a audiovisuals o documentació diversa.

La pàgina de l'assignatura conté també dues pestanyes generals, una sota l'etiqueta d'Avaluació, que serveix per a lliurar els treballs i rebre la corresponent avaluació i retroacció de l'activitat per part de la professora o el professor, i una altra amb el títol de Recursos, on figuren les fonts d'informació generals per a l'assignatura: lectures –no només les referències sinó els textos complets–, recursos electrònics, bases de dades, llibres electrònics, accés a la biblioteca, etc.

L'aula compta també amb dos espais destinats a la participació dels estudiants i professorat: l'aula de debat i el fòrum. La primera és un espai d'accés lliure per a totes les persones participants a l'assignatura per tal de proposar temes de debat, especialment a partir de notícies que puguin ser d'actualitat o també de temes concrets que apareguin a les lectures obligatòries facilitades per a la realització de les PAC. En el fòrum, en canvi, acostuma a haver-hi més aviat preguntes específiques sobre aspectes relacionats amb la intenció de l'assignatura i del curs.

Finalment, hi ha també un tauler on el/la professor/a de l'assignatura **té accés per tal de proveir a l'alumnat d'informacions d'interès, com ara recordar el termini d'una activitat, l'inici d'una altra, resoldre dubtes**, etc.

Amb independència de les limitacions i/o les virtuts que l'ensenyament no presencial pugui representar, val a dir que alguns punts destacables que poden assenyalar-se d'aquesta metodologia i de la dinàmica docent que genera o pot generar tindrien a veure amb el nivell de participació, que ben fomentat i incentivat

per part del professorat pot assolir registres força elevats, amb la característica que queda registre escrit de les intervencions, de les seves autores i del nombre de participacions, i que no hi ha un temps reduït i específic per a dur-la a terme, ja que és oberta al llarg de tot el curs, la qual cosa fa que pugui anar alimentant-se durant el període d'impartició de l'assignatura. Així mateix resulta més fàcil i senzill detectar els biaixos de gènere en l'expressió de les opinions, ja que es fan en un format menys efímer que el de l'expressió oral.

En el curs 2018-2019, per exemple, en l'assignatura de «Gènere i Sexualitat», amb una matrícula de 20 persones, hi va haver 28 entrades al fòrum i 16 a l'aula de debat. Per bé que la participació en aquests entorns virtuals de debat no té, certament, la vivesa i l'espontaneïtat que pot assolir en un entorn presencial, l'àmbit en línia pot afavorir, tanmateix, una major capacitat reflexiva i comprensiva.

5. RECURSOS DOCENTS ESPECÍFICS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE

La tradicional cultura de la classe ha estat clarament centrada en el professor, així en masculí perquè a la universitat aquesta ha estat fins fa poc la figura habitual, que tenia, i té encara sovint, una posició preeminent i dominant, tant des del punt de vista espacial (tarima, taula més gran, visió global de la classe, etc.) com comunicacional (apropiació i concessió de la paraula, iniciació i finalització de la classe, etc.). Tot plegat reforçava el rol dominant i actiu del professor i el rol passiu i subordinat de l'alumnat, dissuadit de múltiples formes i maneres a no participar. Sovint, a més, aquesta desactivació de l'alumnat no estava/està exempta d'una clara dimensió de gènere, amb la constatació d'un reforç encara major en la desmotivació cap a la participació envers les alumnes.

Potenciar, doncs, una aula que a nivell d'espai i de dinàmica garanteixi la participació no jeràrquica i en igualtat és un pas previ per a incorporar també recursos docents no sexistes i que incorporin la perspectiva de gènere.

Un recurs transversal molt útil en l'àmbit de l'antropologia per evitar l'ús d'exemples esbiaixats al gènere és incloure la diversitat sexual i de gènere, tot subratllant com aquesta diversitat és presentada de forma hegemònica com a desviació i com aquestes desviacions o «patologies» són o han estat norma en d'altres cultures o en la pròpia en d'altres èpoques. El cas dels models ideals vinculats a les dones des de l'adveniment de la societat industrial fins a l'actualitat a la cultura occidental n'és un bon exemple. Més enllà de models híbrids i de transició, que hi són, amb caràcter general cal distingir dos grans models: l'inicial de la mestressa de casa i el que emergeix vinculat a la segona onada feminista, als anys seixanta, de la dona treballadora. Hi ha múltiples i diversos recursos que poden il·lustrar aquests dos models ideals, des dels cartells publicitaris de tot aquest període fins al cinema. Pel·lícules com «Lejos del cielo» i «Safe» (Todd Haynes, 2002 i 1995), «La búsqueda de la felicidad» (Dominic Savage, 2017), «Las esposas de Stepford» (Bryan Forbes, 1975), «Una dona ofuscada» (John Cassavetes, 1974), «Revolutionary Road» (Sam Mendes, 2008) o «Working Girl» (Mike Nichols, 1988), per posar només alguns dels molts exemples dins del cinema «comercial», poden resultar útils per il·lustrar i ajudar al debat sobre aquests models ideals.

També cal cercar i utilitzar, quan és possible, materials fílmics de l'anomenat cinema «independent» o «alternatiu», com ho poden ser en aquest cas «The Lunchbox» (Ritesh Batra, 2013), una història ubicada a Bombai, o encara més «Kypseli: Women and Men Apart: A Divided Reality» (Paul Aratow, Richard Cowan

i Susannah M. Hoffman, 1976). Aquest famós estudi etnogràfic sobre els rols masculins i femenins en un petit poble grec mostra com la separació de sexes i el principi de domini masculí han passat a formar part de les estructures socials més bàsiques del poble, afectant les activitats quotidianes i els pensaments de tothom. Es tracta d'un film que s'utilitza en cursos d'antropologia cultural, etnografia europea i estudis de dones i gènere, i que va obtenir premis de l'American Anthropological Assn., el Margaret Mead Film Festival i l'American Film Festival. Aquest film pot abordar-se a partir de les següents preguntes:

- Quin és el significat del subtítol i com es visualitza a la pel·lícula?
- El director afirma que totes les cultures europees/occidentals participen dels mateixos pressupòsits quant a les relacions entre homes i dones. Després de veure el film, estàs d'acord o en desacord amb aquesta afirmació?
- Identifica diverses maneres en què la teva cultura segrega les dones dels homes en el temps i en l'espai.

Per a facilitar la comprensió i la major utilitat de l'exemple proposat, pot acompanyar-se l'exercici amb algunes lectures que mostren, a més d'anàlisis exhaustives dels models ideals esmentats, matisos i aportacions com ara la necessària consideració interseccional dels models (mestresses de casa com a model ideal burgès front a dones proletàries treballadores, o dones «no treballadores» oficialment o «mestresses de casa per decret», en el context del primer franquisme on el treball de la dona casada restava invisibilitzat i no constava per tant en censos ni padrons municipals tot i existir). En aquest cas podrien ser un bon complement, entre altres, les següents lectures del llibre *Mujeres y Hombres en la España franquista*, editat per Gloria Niefra (2003) i publicat per l'Instituto de Investigaciones Feministas de la Universidad Complutense de Madrid:

- «Esposa y madre a la vez: construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo», Jordi Roca Girona (p. 45-66);
- «Discurso médico y modelos de género: pequeña historia de una vuelta atrás», Marie-Aline Barrachina (p. 67-94);
- «Las revistas para mujeres durante el franquismo: difusión de modelos de comportamiento femenino», María del Carmen Muñoz Ruiz (p. 95-116);
- «Del modelo a la imagen de mujeres y hombres bajo el franquismo», Pilar Domínguez Prats (p. 181-220).

Tot plegat, amb l'ús d'aquests recursos i d'aquesta estratègia aconseguim evitar els exemples esbiaixats al gènere i que reforcen els estereotips de gènere, en aquests cas associats a una determinada època i classe social. Els models ideals de gènere, necessàriament a tenir en compte, no són els models comportamentals de gènere, i cal posar èmfasi i atenció en aquesta diferenciació.

5.1 Recursos audiovisuals etnogràfics-antropològics sobre gènere

5.1.1 LGTBIQ

- «Flag Wars» (2003). Documental d'un estudi de cas sobre les conseqüències socials i humanes de la gentrificació urbana a l'Amèrica contemporània. Rodat durant quatre anys a Columbus, Ohio, «Flag Wars» explora els efectes sobre un barri negre establert de fa anys quan s'hi traslladen professionals blancs gais i comencen a transformar la zona.
- «XXY» (2000). Documental que ofereix una mirada íntima dels efectes emocionals, psicològics i fisiològics a llarg termini de néixer «intersex» o amb genitals ambigus.
- «You Don't Know Dick» (1997). Documental sobre la identitat de gènere que proporciona retrats de sis homes que abans eren dones.

5.1.2 *Men's Studies*

- «The Age of Reason» (2004). Cinquena i darrera pel·lícula del reconegut cineasta etnogràfic David MacDougall, «Doon School Quintet», el seu estudi a llarg termini sobre l'internat de nens més prestigiosos de l'Índia. En aquesta pel·lícula se centra en la vida d'un alumne que descobreix a l'escola.
- «Tempus de Baristas» (1997). El documental se centra en tres cavallers de les muntanyes de l'est de Sardenya i explora una forma de vida tradicional que està desapareixent ràpidament a mesura que l'agricultura comercial desplaça la ramaderia i els joves deriven cap a la costa per augmentar el sou i atrets pel glamur de la indústria turística.
- «Dance With the Wodaabes» (2012). Aquest documental etnogràfic explora, des del punt de vista dels seus participants, la significació cultural complexa d'una de les celebracions rituals més espectaculars, però sovint incompreses i víctimes del sensacionalisme, de l'Àfrica.

- «Making Maasai Men: Growing Courage Toward Circumcision» (2006). Aquest notable documental etnogràfic explora els significats complexos de la masculinitat a l'ètnia massai, i el lloc de la circumcisió i els seus rituals adjunts en la seva construcció cultural.
- «Under the Men's Tree» (1970). Als camps de bestiar de Jie, a Uganda, els homes solen reunir-se sota un arbre especial per fabricar articles de cuir i fusta, per parlar, relaxar-se i dormir. Aquest documental etnogràfic dels reconeguts cineastes David i Judith MacDougall capta una discussió una tarda sota l'arbre dels homes.
- «What Keeps Them Going» (2012). Per a molts conductors de camions, la carretera és la seva destinació, el seu objectiu i la seva llar.

5.1.3 *Women's Studies*

- «Anonymously Yours» (2003). Un documental sobre tràfic sexual de dones al sud-est asiàtic que entrelleça quatre històries de dones joves per revelar una institució que esclavitzava fins a 40 milions de dones a tot el món.
- «Between Light and Shadow: Maya Women in Transition» (1997). Aquest documental examina l'impacte sobre la cultura maia contemporània dels canvis en la vida i les expectatives de les dones maies a Guatemala.
- «Beyond Our Boundaries» (2009). Documental que explora una àmplia gamma de problemes a què han de fer front estudiants internacionals i nord-americans a l'hora de desenvolupar relacions de treball i amistat entre ells i elles. Serveix d'excel·lent iniciador de debats sobre els intercanvis entre estudiants de diverses nacionalitats i ètnies, a més d'il·lustrar la reflexió de com els contactes interculturals ajuden a trencar els estereotips culturals i l'etnocentrisme.
- «Body Image: The Quest for Perfection» (2000). En aquest vídeo, set dones diverses en edat universitària comparteixen el seu sentiment sobre el seu cos durant un retir de tres dies. Exploren algunes de les fonts complexes dels seus sentiments i examinen imatges del cos de les dones en els mitjans de comunicació.
- «Daughters of Ixchel: Maya Thread of Change» (1993). Documental que explora la vida de les dones maies actuals, retrata els seus antics processos de teixit i examina les forces econòmiques, polítiques i culturals que afecten profundament les dones i el seu teixit.

- «Gender and Relationships: Male-Female Differences in Love and Marriage» (2002). Aquest vídeo, sovint humorístic, sovint empenyador i sempre profund, explora les diferències en les maneres en què homes i dones experimenten la relació amorosa. Presenta homes i dones de diversos contextos culturals i socials que proporcionen testimonis sobre com les diferències de gènere afecten l'amor, el festeig, la «parella», el matrimoni, les emocions, la comprensió i la sensibilitat.
- «The Human Body: Appearance, Shape and Self-Image» (1998). El vídeo examina des d'una perspectiva intercultural la varietat, el significat i la importància dels cossos que habitem. Explora 12 facetes diferents del cos humà, cadascuna de les quals afecta les nostres preferències, els nostres ideals, les nostres actituds i les nostres autoimatges.
- «Indelible Lalita» (2016). Aquest documental relata la història rellevant d'una dona índia, Lalita Bharvani, que perd completament el pigment de la pell quan migra de Bombai a Mont-real. Amb 60 anys i un semblant de dona blanca, Lalita afronta la seva identitat canviant, que passa també per la transformació del seu cos degut a un càncer d'ovari, un de mama i una insuficiència cardíaca. En explicar la història de Lalita, la pel·lícula explora de manera incisiva la intersecció d'identitats racials, nacionals, d'edat i gènere en el món globalitzat.
- «Keep Her Under Control: Law's Patriarchy in India» (1998). El documental explora el paper de les dones en un poble amb domini musulmà al Rajasthan, al nord de l'Índia. Molt adequat per a estimular la discussió i l'anàlisi en qualsevol curs que estudiï els rols de gènere, l'islam o l'Índia des d'una perspectiva antropològica.
- «Marriages in Heaven» (2001). Els matrimonis arreglats o pactats han estat un aspecte important de la cultura tradicional de l'Índia des de l'antiguitat, i encara són habituals a l'actualitat. Aquest documental explora les formes en què la globalització i la modernització afecten els joves i canvien les tradicions del matrimoni entre indis que viuen tant a l'Índia com a Amèrica.
- «Madres Unidas: Parents Researching for Change» (2003). Aquest documental segueix cinc mares immigrants que es van implicar en un esforç per iniciar una nova petita escola per als seus fills, i més tard es van convertir en investigadores i videògrafes per documentar el seu viatge.

- «The Pornography of Everyday Life» (2007). Aquest assaig documental inclou més de 200 imatges de publicitat, mites antics, art contemporani i cultura popular per tal de mostrar com la pornografia (definida com a dominació, degradació i cosificació sexualitzada de les dones) constitueix una cosmovisió global generalitzada.
- «Sexism in Language: Thief of Honor, Shaper of Lies» (1995). Aquest vídeo analitza el biaix de gènere que impregna el nostre llenguatge quotidià.
- «Sisters and Daughters Betrayed» (1996). El tràfic de dones per a l'exploració sexual és una crisi global de dimensions creixents. Milions de dones i nenes joves han estat transportades il·legalment de les zones rurals a les zones urbanes i a través de fronteres nacionals per a la prostitució. El vídeo explora les forces socials i econòmiques que impulsen aquest lucratiu comerç subterrani i l'impacte devastador que té a la vida de les dones.
- «Six Billion and Beyond» (1999). Una excel·lent introducció als temes interconnectats del creixement de la població, el desenvolupament econòmic, la igualtat de drets i oportunitats per a les dones i la protecció ambiental arreu del món.
- «A Wife Among Wives» (1982). Aquest documental etnogràfic innovador investiga els punts de vista de la Turkana, i especialment de les dones turkanes, sobre el matrimoni i la poliginia.
- «Womanhood and Circumcision: Three Maasai Women Have Their Say» (2002). Un documental que explora el context cultural de les pràctiques de l'ablació del clítoris entre els massai (hi ha una versió ampliada de 2014).

6. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

La profunda petjada de l'androcentrisme en la ciència i la conseqüent absència d'una perspectiva de gènere afecta la totalitat del procés de la recerca. Les consideracions següents pretenen fer-nos conscients d'aquests biaixos i aportar elements útils per a incorporar la perspectiva de gènere en el procés investigador. Òbviament tot plegat va adreçat a qualsevol tipus de recerca que es pugui fer en el context docent universitari, però també és cert que el TFG i el TFM esdevenen oportunitats privilegiades per a incorporar la perspectiva de gènere com a element transversal en qualsevol dels treballs que es facin en aquest context: des del plantejament de la temàtica i la concreció de la metodologia i les tècniques i fonts que s'empren, fins a la recollida de dades i la seva posterior anàlisi, presentació i defensa. Això implicarà, entre altres, haver assolit o avançat en l'assoliment d'un esperit crític i reflexiu que ha d'amarar tant les preguntes de recerca com el seu desenvolupament integral. Cal que l'estudiant, convenientment tutoritzat/da, incorpori, en clau de gènere, l'atenció epistemològica als processos històrics d'invisibilització, a les estructures patriarcals de prestigi i jerarquització, als discursos legitimadors de les diferències i desigualtats, al sexisme i la discriminació.

Més enllà d'aquesta imbricació de la perspectiva de gènere de manera transversal en els TFG i TFM, cal potenciar també la presència de propostes de treballs la temàtica central dels quals hi estigui directament relacionada. Les possibilitats, en aquest sentit, són nombroses i l'única consideració genèrica a tenir en compte passaria per la seva viabilitat i idoneïtat, tant de la temàtica en sí com de la competència necessària per a dur-la a terme. En aquest sentit és important tenir en compte que l'accés a l'escenari i a les persones objecte/subjectes d'estudi sigui viable i relativament fàcil, donada la durada d'un treball d'aquesta naturalesa i la preparació de l'alumnat de grau i /o de màster.

Això és especialment rellevant en el cas dels treballs finals de recerca dels graus i màsters d'Antropologia donat que, en general, es plantegen treballs que han d'incorporar una part de recerca teòrica i una part de recerca empírica basada principalment en la realització d'un breu treball de camp.

Un plantejament general que pot resultar útil per tal d'abordar la recerca en clau de gènere i feminista és el que aporta Diana Maffia (a Garay Hernández, 2017: 19), que assenyala que el feminisme es construeix sobre tres principis: el *descriptiu*, que té a veure amb la visible sistematicitat de la desigualtat social, econòmica, científica i política que viuen les dones; el *prescriptiu*, que afirma que aquesta desigualtat no és justa; i el *pràctic*, que argumenta la necessitat d'assumir una postura

activa en la desconstrucció d'aquesta realitat. La mateixa autora assenyala encara que la desigualtat entre homes i dones es recolza en tres pilars: la diferenciació de característiques considerades oposades, exclusives i excloents; la sexualització d'aquestes característiques, i la jerarquia establerta entre elles.

Més específicament, un enfocament etnogràfic feminista faria referència a la descripció orientada dins d'un marc teòric feminista en el que l'experiència de les dones, i la desconstrucció i/o desvetllament d'allò «femení», estaria en el centre de la reflexió que aconduïx a l'observació. Se'n destaca, així, el seu reconeixement com a subjectes socials, polítics i històrics, tot deixant-les de considerar únicament com a informants per a passar a considerar-les, també, creadores culturals. L'especificitat de l'etnografia feminista, segons Castañeda (2012: 222) rauria en una decidida oposició al positivisme, d'un empirisme elemental, de l'etnografia tradicional i en una altra oposició als conceptes androcèntrics presents en el nucli de les teories antropològiques clàssiques.

En aquest mateix sentit, resulta igualment important de tenir en compte el posicionament del feminisme crític, que denuncia la noció de dona com a subjecte universal construïda pel feminisme hegemònic i que ha comportat que històricament s'hagi focalitzat en les problemàtiques de dones blanques, urbanes i heterosexuales i s'hagi invisibilitzat les vivències de les dones negres, lesbianes, obres, camperoles, indígenes, trans, entre altres, que resten travessades per altres línies de discriminació (Garay Hernández, 2017: 19), com bé ha posat de manifest la perspectiva interseccional.

Donada la pretèrita dominació de la perspectiva heteronormativa androcèntrica, un bon focus d'interès temàtic seria aquell que se centrés en comprendre, explicar, interpretar i desmuntar els coneixements que ha sustentat aquesta perspectiva, la qual cosa pot fer possible, com ha assenyalat Castañeda (2008: 84), actuar críticament amb la finalitat d'eradicar la desigualtat de gènere i democratitzar les societats contemporànies.

Tot plegat, un exercici que pot resultar important i rellevant a l'hora de plantejar-se una recerca sobre gènere, especialment des d'una perspectiva feminista, és pensar en allò que es vol problematitzar, desnaturalitzar, desestabilitzar... Com assenyala Garay Hernández (2017: 22-23), a tall d'exemple, les recerques poden utilitzar-se com a dispositius de desestabilització del subjecte universal que s'ha constituït històricament com a blanc, heterosexual, burgès, adult, judeo-cristià i europeu-nord-americà i, en aquest sentit, podem decantar-nos per escollir temes urgents, temes invisibilitzats, temes menystinguts, etc. Sense oblidar, però, en la

línia en què ho fa Castañeda (2008), que a més de desmuntar l'androcentrisme, el sexisme i la misogínia, és important contribuir a pensar i/o elaborar propostes emancipadores.

La tradició de la recerca qualitativa de caire etnogràfic en antropologia fa possible així mateix la privilegiada elecció d'unitats d'observació micro i la seva articulació amb realitats macro. L'alumnat d'antropologia està familiaritzat amb aquest tipus de metodologia que resulta especialment encertada per a enfrontar-se a la realització d'un TFG o un TFM. En aquest sentit, les recerques proposades formaran part generalment i lògica del que s'ha anomenat «coneixement situat» o també «perspectives parcials» o «localització limitada» (Haraway, 1995).

Així mateix, em sembla que és important animar i provocar recerques d'aquesta índole de manera indiscriminada entre l'alumnat (fer el contrari podria resultar una punyent ironia). Algun cop s'ha plantejat, dins de la recerca feminista, la pregunta de si els homes poden realitzar o participar en recerques feministes. Aquesta és una pregunta molt propera a la que s'ha fet des de fa anys en l'antropologia, quan es planteja si és necessari formar part d'un grup per tal de comprendre'l. En aquest sentit, Judith Shapiro ja va assenyalar fa anys que si realment s'hagués de pertànyer a un grup per arribar a conèixer-lo, l'antropologia no seria més que una gran aberració (citada a Moore, 1991: 17). Resulta oportú recordar que el gènere no constitueix l'únic marcador de diferència que travessa les nostres experiències. És a dir, ser dona o ser home no garanteix compartir exactament les mateixes experiències i problemes que les persones subjectes d'una recerca, donat que les diferències de gènere interaccionen amb les de classe, ètnia, generació, geografia, orientació sexual, identitat de gènere, religiosa, etc. Una cosa diferent és que hi ha entorns i grups socials més o menys accessibles en funció del gènere de la persona investigadora i que la informació obtinguda d'un determinat context i d'unes determinades persones tenen a veure amb major o menor mesura amb les identitats de les persones que duen a terme la recerca, entre les quals, òbviament, la de gènere. Però molt rarament aquest extrem representa un impediment per a afrontar una recerca més enllà de la necessària consideració d'aquesta variable -com de les altres derivades de la resta d'identitats en interacció i intersecció- a l'hora d'avaluar i interpretar els resultats.

Una bona manera d'afrontar aquesta problemàtica i, de passada, adquirir una competència major en la recerca antropològica, consisteix a implementar la reflexivitat en la recerca, és a dir, la capacitat de l'investigador i la investigadora de situar-se, en un cert sentit, fora del procés de recerca i reflexionar de manera crítica sobre aquest procés (O'Leary, 2004: 11), així com la posicionalitat, definida

com la manera en què els altres posicionen la identitat individual i les afiliacions que hom pugui tenir (Sanghera i Thapar-Bjorkert, 2008: 553; Alcoff, 1988). Com assenyalen Temple i Edwards (2002: 10–11), les investigadores i els investigadors han de reflexionar sobre les maneres en què, com a individus amb identitats socials i perspectives particulars, tenen un impacte en les relacions interpersonals del treball de camp. A més, un enfocament reflexiu de la investigació permet que les emocions de les investigadores i dels investigadors sobre la investigació i les seves i els seus participants siguin utilitzades com a recursos per millorar-ne la comprensió (Lazar, 2005).

Les qüestions relacionades amb el gènere de l'entrevistador/a han estat ben documentades en la literatura de recerca (Finch, 1984; Oakley, 1981; Phoenix, 1994). Resulta especialment útil i interessant el llibre editat per Diane Bell, Pat Caplan i Wazir Jahar Karim (1993), que inclou 15 contribucions a l'entorn dels efectes del gènere en el treball de camp d'antropòlogues i antropòlegs. En ocasions s'ha afirmat que les diferències d'identitat entre persones entrevistadores i persones entrevistades poden crear dificultats per establir una bona relació en la situació de l'entrevista (Gilbert, 2008); i que la identitat de gènere és un dels problemes que influeixen significativament en la interacció entre unes i altres (Kane i Macaulay, 1993). En aquesta línia, la principal preocupació metodològica és la d'assolir una relació no jerarquizada entre investigadors/es i investigats/des a través de compartir identitats i experiències comunes (Oakley, 1981). La coincidència de la identitat de gènere de les persones investigadores i de les investigades ha estat força present dins de la recerca feminista (Finch, 1984; Oakley, 1981), tot i que val a dir que en aquest context s'ha reconegut també com la raça/ètnia, la classe social i la cultura poden influir en la relació de recerca (Collins, 1991 ; Phoenix, 1994). La particularitat del treball etnogràfic ha esdevingut també una font per al plantejament de tot un seguit d'interrogants i debats en aquest sentit, com ara el ja assenyalat sobre si les etnògrafes estan millor dotades per a treballar amb dones, però també les experiències d'acuit sexual, vulnerabilitat, risc o temor viscudes durant el treball de camp (vegeu l'exemple de Rostagnol (2019) sobre etnografia feminista en l'estudi de feminicidis).

L'experiència de Takeda (2012), un antropòleg japonès i solter que va fer recerca sobre el tema del matrimoni internacional de les dones japoneses, un grup per a qui els homes occidentals són considerats com a parelles ideals mentre que els homes japonesos es consideren problemàtics i indesitjables, és un exemple que presenta les dificultats per a afrontar recerques, o alguns temes dins la recerca –en aquest cas per exemple alguns aspectes de la intimitat relacionats amb les experi-

ències matrimonials de les dones entrevistades–, quan no hi ha correspondència entre la identitat de gènere de la persona investigadora i de les persones informants o investigades, però també les potencialitats i possibilitats d'una situació d'aquests tipus. En el nostre cas (vegeu Roca, 2017 i Djurdjevic i Roca, 2016), en el marc de diversos projectes sobre aquesta mateixa temàtica de les unions o parelles binacionals heterosexuales, hem pogut comprovar el resultat diferencial que es produeix quan un entrevistador entrevista un membre masculí d'una d'aquestes parelles o quan és una entrevistadora qui fa l'entrevista. Però també hem constatat que hi ha resultats diferencials quan l'entrevistadora forma part ella mateixa d'una parella binacional o quan hi ha o no una similitud ètaria entre persona entrevistada i persona entrevistadora, així com les majors facilitats o dificultats per accedir a certs tipus de persones pel fet de compartir una mateixa identitat acadèmica-professional. El fet de comptar, tanmateix, amb un equip de recerca heterogeni en relació a aquestes i d'altres variables ens ha permès, més que jugar amb aquestes variables, prendre'n consciència i valorar-ne els impactes.

Val a dir, igualment, en aquest sentit, que ha hagut també diverses veus que han assenyalat la importància de dur a terme recerques amb homes i estudiar les masculinitats des del feminisme, com ara l'antropòloga brasilera Rosely Gomes Costa (2002). De fet, els *Men's Studies* a Llatinoamèrica, a diferència dels països anglosaxons, es van iniciar per part de dones feministes (vegeu Garay Hernández, 2017 i Viveros Vigoya, 2002).

És un fet constatable, a més, que el percentatge de dones que fan estudis d'antropologia és força superior al d'homes. La preparació de les alumnes per al treball de camp, doncs, resulta del tot crucial i presenta un seguit de particularitats que és oportú de tenir en compte. Seguint el fil que assenyalo més amunt de la problemàtica de la violència potencial al que estan exposades les etnògrafes, em sembla també molt pertinent parar atenció a les diferents formes de percepció a les que poden enfrontar-se les etnògrafes per part de les dones i els homes locals i a la seva incidència en la pràctica científica.

Shulamit Reinharz (citada a Castañeda, 2012: 225-226) exposa una reflexió sobre les formes en què les dones i els homes locals perceben les etnògrafes, segons els seus propis biaixos de gènere. En aquest sentit descriu situacions com aquelles en què l'etnògrafa és considerada com a asexual o no humana degut a que la seva situació de gènere difereix de manera radical de la de les dones locals. O també aquelles altres en que, contràriament, se la interpreta com a algú amb els atributs de gènere invertits, tot veient-la com una dona en el sentit biològic i com un home en el sentit cultural, sent percebuda, en conseqüència, com a més propera

als homes locals que no pas a les dones natives. Però també es donen circumstàncies en què l'etnògrafa és col·locada en el nivell d'allò que és perillós, donat que en no reflectir els atributs genèrics femenins de manera exclusiva i excloent, ocupa una posició de lliure trànsit entre dones i homes, la qual cosa fa que transgredeixi la segregació genèrica local.

Cal fer esment, igualment, seguint Reinharz, a l'experiència d'algunes etnògrafes en termes de la seva sobresexualització. Donades les connotacions del cos sexual, la dona sola/soltera pot ser vista sovint com a perillosa i no respectable, mentre que la casada, contràriament, és respectable i confiable (més encara si es presenta al camp amb la seva parella, la qual cosa hem vist que succeïa freqüentment en el cas de les etnògrafes clàssiques). Tanmateix, hi ha una condició que, a parer de Reinharz, introdueix un matís decisiu per part de la població local: ser mare. En diferents contextos, aquesta condició se sobreposa a les anteriors, donat que posa de manifest la disposició de l'etnògrafa a obeir els mandats de gènere. Aquesta sobresexualització i aquesta superposició fan de l'etnògrafa un subjecte investigable per part de les dones amb qui es relaciona, encuriosides i interessades en la vida que duu la investigadora. És evident que aquestes reflexions són més pertinents com més acusada és l'alteritat entre les investigadores i les persones investigades.

7. RECURSOS PEDAGÒGICS

7.1 Webgrafia

Associacions

- Association for Feminist Anthropology. Branca de l'American Anthropological Association centrada en les qüestions feministes i que dona suport a les dones en antropologia.
<<http://www.aaanet.org/sections/afa/>>
- Artnet. Projecte de web sobre Antropologia, Gènere i Masculinitat establert al Brasil.
<<http://www.artnet.com.br/~marko/firste.html>>
- USF Department of Anthropology. Web sobre dones antropòlogues.
<<http://anthropology.usf.edu/women/>>
- International Gender Studies Centre . Unitat de recerca multidisciplinària vinculada al Departament de Desenvolupament Internacional de la Universitat d'Oxford que promou la recerca sobre gènere, cultura i desenvolupament.
<<http://users.ox.ac.uk/~cccrw/>>
- Association for Queer Anthropology. Branca de l'American Anthropological Association que fomenta la investigació, el desenvolupament de materials didàctics i la promoció de la comunicació al servei dels interessos dels antropòlegs i de les antropòlogues gais i lesbianes.
<<http://queeranthro.org/>>
- WASA: Women's Anthropological Society of America.
<<https://archive.org/details/organizationand00dcgoog>>

Referències audiovisuals/documentals

- «Discover Anthropology. Anthropology of Gender»
<<https://www.discoveranthropology.org.uk/about-anthropology/specialist-areas/anthropology-of-gender.html>>
- Berkeley Media LLC (un dels principals distribuïdors d'Amèrica de documentals i mitjans educatius de producció independent).
<<https://www.berkeleymedia.com/product-category/films/>>

- «Antropología de género: investigaciones de género versus investigaciones de mujeres». Canal UNED.
<<https://canal.uned.es/video/5a6f765ab1111fbc7d8b48b4>>
- «Teoría feminista e investigaciones antropológicas actuales». Canal UNED.
<<https://canal.uned.es/video/5a6f8a60b1111f886c8b4579>>
- «Desbordando fronteras con la antropología de lo *queer*.» Entrevista a María Amelia Viteri. Radio UNED.
<<https://www.youtube.com/watch?v=xy1QLCF-RQ>>
- «Género y sexualidad.» Conferencia Marta Lamas, ONG i Activisme.
<<https://www.youtube.com/watch?v=0lKANlKOsQs><
- «Mujeres y Cultura». Canal UNED.
<<https://canal.uned.es/video/5a6f76cbb1111fbc7d8b4c42>>
- «Mutilación genital femenina. La tradición contra la vida». Canal UNED.
<<https://canal.uned.es/video/5a6f3842b1111fbd3a8b46a7>>
- Conversatorio Antropología, familia y género, Universidad Nacional de Colombia. Ligia Echeverri, Mara Viveros, Maritza Díaz. Facultad de Ciencias Humanas.
<<https://www.youtube.com/watch?v=7-SUtRegYDc>>
- «Sexualidad y roles de género en primates y seres humanos», Marta González. TED Talk en espanyol.
<https://www.youtube.com/watch?v=U9f_giDROv4>
- «Primatólogas en España y en el mundo»
<<https://mujeresconciencia.com/2016/11/14/primatologas-espana-mundo/>>
- «Las hembras primates: una sorprendente diversidad de comportamientos»
<<https://mujeresconciencia.com/2014/05/21/mujeres-y-primatologia-y-ii-las-hembras-primates-una-sorprendente-diversidad-de-comportamientos/>>
- «Muere Françoise Heritier, feminista sucesora de Lévi-Strauss. La antropóloga que demostró que la violencia machista no tiene nada de natural»
<<https://www.agenciasinc.es/Noticias/La-antropologa-que-demostró-que-la-violencia-machista-no-tiene-nada-de-natural>>

- «Finlàndia: paradís de les dones»
<<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/30-minuts/finlandia-el-para-dis-de-les-dones/video/1384399/>>

Pel·lícules

- *En una tierra salvaje* (1999). Bill Bennett.
<<https://www.filmaffinity.com/es/film621904.html>>
- *Las mujeres de verdad tienen curvas* (2002). Patricia Cardoso.
<<http://www.edualter.org/material/cineiddssrr/mujeres.htm>>
- *La fuente de las mujeres* (2011). Radu Mihaileanu.
<<https://acompasando.org/la-fuente-de-las-mujeres-por-beatriz-pereiro/>>
<<http://acompasando.org/wp-content/uploads/2017/04/ficha-la-fuente-de-las-mujeres.pdf>>
- *Boys don't cry* (1999). Kimberly Peirce.
<<http://www.edualter.org/material/cineiddssrr/boys.htm>>
- «XXY» (2007) Lucía Puenzo.
<<https://es.wikipedia.org/wiki/XXY>>
<<https://www.google.com/search?q=XXY&oq=XXY&aqs=chrome..69i57j0l5.3175j0j9&sourceid=chrome&ie=UTF-8>>
- *La teoría sueca del amor* (2016). Erik Gandini.
<<https://www.google.com/search?q=la+teoria+sueca+del+amor&oq=la+teoria+sueca+del+amor&aqs=chrome..69i57j0l5.3191j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>>
<<https://www.youtube.com/watch?v=3YUICMiMXN8>>
- *Paraíso: amor. PARADISE: LOVE (Paradies: Liebe)* (2012). Ulrich Seidl.
<<http://www.lespectadorimaginario.com/paradise-love/>>
- *Hacia el sur* (2005). Laurent Cantet.
<<https://www.filmaffinity.com/es/reviews/3/536172.html?orderby=6>>
- *Q2P* (2006). Paromita Vohra.
<<https://www.worldcat.org/title/q2p/oclc/849668800>>
<<http://mde.org.co/mde15/es/evento/mde15-itinerante-presenta-el-documental-q2p/>>

- *Pink Saris* (2010). Kim Longinotto
<<https://www.imdb.com/videoplayer/vi1171627033>>
<<https://eldocumentaldelmes.com/en/doc/pink-saris/>>

7.2 Enllaços a guies docents d'assignatures de gènere als graus d'Antropologia impartits a l'estat espanyol

Universitat de Barcelona

- Antropologia i Feminisme.
<http://www.ub.edu/facgh/queoferim/grau/grau_antropologia/index.htm >

Universitat Autònoma de Barcelona

- Antropologia dels sistemes de sexe/gènere.
<https://www.uab.cat/doc/PlaEstudis_Grau_Antropologia>

Universitat Rovira I Virgili – Universitat Oberta de Catalunya

- Gènere i Sexualitat
<<http://www.urv.cat/ca/estudis/graus/oferta/plans/arts-humanitats/antropologia-evolucio-humana-grau-opt/>>

UNED

- Antropología y Perspectiva de Género.
<http://portal.uned.es/portal/page?_pageid=93,61703783&_dad=portal&_schema=PORTAL&idAsignatura=70023095>
- Cultura y Género.
<http://portal.uned.es/portal/page?_pageid=93,61491281&_dad=portal&_schema=PORTAL&idAsignatura=30002114>
- Cultura y Género desde la investigación antropológica.
<http://portal.uned.es/portal/page?_pageid=93,61491281&_dad=portal&_schema=PORTAL&idAsignatura=26622240>

Universidad Complutense de Madrid

- Antropología del género.
<<https://www.ucm.es/data/cont/docs/226-2017-01-24-Programa%20Antropolog%C3%ADa%20del%20G%C3%A9nero.%20Jos%C3%A9%20I.%20Pichardo.pdf>>

Universidad Autónoma de Madrid

- Antropología del Género.
<<http://uamfilosofia.com/ordenacion/guiasDocentes/2018-2019/18629.pdf>>

Universidad de Granada

- Antropología del Género.
<[http://filosofiayletras.ugr.es/pages/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/antropologia/2941127/!](http://filosofiayletras.ugr.es/pages/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/antropologia/2941127/)>
- Antropología de la Sexualidad.
<[http://filosofiayletras.ugr.es/pages/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/antropologia/29411AA/!](http://filosofiayletras.ugr.es/pages/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/antropologia/29411AA/)>
- Antropología de las políticas públicas e igualdad de género.
<[http://filosofiayletras.ugr.es/pages/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/antropologia/29411AD/!](http://filosofiayletras.ugr.es/pages/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/antropologia/29411AD/)>

Universidad de La Laguna

- Género, Cuerpo y Cultura.
<<https://www.ull.es/grados/antropologia-social-cultural/plan-de-estudios/estructura-del-plan-de-estudios/>>

Universidad del País Vasco

- Crítica Feminista en Antropología Social.
<https://www.ehu.eus/es/grado-antropologia-social/creditos-y-asignaturas-por-curso?p_redirect=consultaAsignatura&p_cod_proceso=egr&p_anyo_acad=20180&p_ciclo=X&p_curso=2&p_cod_asignatura=26328>

Universidad de Sevilla

- Antropología de la Sexualidad
<http://www.us.es/estudios/grados/plan_188/asignatura_1880017>
- Antropología de los Géneros.
<http://www.us.es/estudios/grados/plan_188/asignatura_1880018>

7.3 Simposis relacionats amb els estudis de gènere dels congressos de la FAAEE

Una revisió de la relació de simposis organitzats en els diferents congressos de la Federació d'Associacions d'Antropologia de l'Estat Espanyol (FAAEE) mostra la següent presència de la dimensió de gènere, molt articulada temporalment amb les diferents fases de desenvolupament d'aquesta temàtica que hem vist en apartats anteriors.

Aquest congrés té una periodicitat de tres anys, el primer dels quals es va organitzar a Barcelona l'any 1977. Fins ara se n'han convocat XIV. En els dos primers no hi hagué cap simposi sobre gènere. El primer cop en què n'hi ha un és en la tercera edició del congrés celebrada a Donostia l'any 1984, amb el títol de «*Antropología de la mujer*», coordinat per Teresa del Valle. Al IV congrés, celebrat a Alacant l'any 1987, el títol del simposi és «*Antropología de la mujer: tradición y cambio*», coordinat per Teresa del Valle i Lourdes Méndez; al V, a Granada l'any 1990, ja apareix un canvi significatiu i el simposi s'anomena «*Antropología del Género*», coordinat per Virginia Maqueira y Carmen Díez Mintegui, de manera similar al de la següent edició, la VI, celebrada a Tenerife l'any 1993: «*Sistemas de género y construcción (deconstrucción) de la desigualdad*», coordinat per les mateixes persones. L'any 1996, el de la VII edició, celebrat a Saragossa, no va haver simposi, però sí un grup de discussió amb el nom «*Antropología del género*», el mateix que s'utilitzarà pel simposi de la VIII edició celebrada a Santiago de Compostela el 1999, coordinat per Lourdes Méndez y Carmen Mozo. La IX edició, a Barcelona, no comptarà amb cap espai reservat a aquesta temàtica, mentre que a la següent, la número X, celebrada a Sevilla el 2006 ens trobem amb una nova denominació: «*Antropología Feminista y/o del Género. Legitimidad, poder y usos políticos*», un simposi coordinat per Rosa Andrieu Sanz i Carmen Mozo González (<https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=487871>). Aquesta denominació de transició ja adoptarà la que s'ha mantingut fins ara en la següent edició, la XI de 2008 celebrada a Donostia: «*Feminismos en la antropología: nuevas propuestas críticas*», coordinat per Liliana Suárez, Emma Martín i R. Aida Hernández (<https://www.ankulegi.org/6-feminismos-en-la-antropologia-nuevas-propuestas-criticas/>). Tanmateix, val a dir que a les dues següents edicions de 2011 i 2014 (Lleó i Tarragona) no va haver cap simposi amb aquesta denominació o una de semblant. La darrera edició del Congrés celebrada a València l'any 2017 apareix de nou un simposi sobre aquesta temàtica amb el títol «*Teorías y prácticas en torno a la antropología feminista: nuevos retos*», coordinat per Ana Alcázar i Ixone Fernández de Labastida (<http://congresoantropologiavalencia.com/simposiums/httpcongresoantropologiateorias-y-practic-as-en-torno-a-la-antropologia-feminista-nuevos-retosavalencia-comwp-adminedit-comments-php/>)

7.4 Bibliografia sobre gènere i antropologia

- AA.VV. (1999) *Antropología del Género*, VIII Congreso de Antropología, FAAEE i AGA. Santiago de Compostela.
- BELL, Diane; CAPLAN, Pat i WAZIR JAHAN, Karim (eds.) (1993). *Gendered Fields. Women, Men and Ethnography*. Londres: Routledge.
- BULLEN, Margaret (2012). «Antropología feminista, antropología aplicada. Encuentros y desencuentros», *Revista de Antropología Experimental*, Monográfico: Antropología en España: Nuevos Caminos Profesionales, 12: 92-102.
- CAICEDO, Alhena (ed.) (2019). *Antropología y feminismo*. Popayán: Asociación Colombiana de Antropología, Samava Ediciones.
- CANGIAMO, María C. i DUBOIS, Lindsay (comps.) (1993). *De mujer a género, teoría, interpretación y práctica feministas en las ciencias sociales*. Buenos Aires: Centro Editor de América Latina
- CASTAÑEDA SALGADO, Martha Patricia (2006). «La antropología feminista hoy: algunos énfasis claves», *Revista mexicana de ciencias políticas y sociales*, 48, 197. Disponible a: <http://www.scielo.org.mx/scielo.php?pid=S0185-19182006000200035&script=sci_arttext>
- CASTAÑEDA SALGADO, Martha Patricia (2012). «Antropólogas y feministas: apuntes acerca de las iniciadoras de la antropología feminista en México», *Cuadernos de Antropología Social*, 36: 33-49. Disponible a: <<http://revistascientificas.filo.uba.ar/index.php/CAS/article/view/1350/1300>>
- DEL VALLE, Teresa (2000). *Perspectivas feministas desde la antropología social*. Barcelona: Ariel.
- DEL VALLE, Teresa (2006-2007). «Contribuciones, significatividad y perspectivas futuras de la Antropología Feminista». *Kobie. Antropología Cultural* 12: 35-60.
- DI LEONARDO, Micaela (1991). «Introduction: Gender, Culture and Political Economy. Feminist Anthropology in Historical Perspective», en Micaela DI LEONARDO (ed.), *Gender at the Crossroads of Knowledge. Feminist Anthropology in the Postmodern Era*. Berkeley/Los Angeles/Oxford: University of California Press: 1-48.
- DÍAZ MINTEGUI, Carmen i MAQUEIRA, Virginia (1993). *Sistemas de género y construcción (deconstrucción) de la desigualdad*, FAAEE-ACA (VI Congreso de Antropología). Tenerife.

- ECHVERRI, Marcela (2007). «Antropólogas pioneras y nacionalismo liberal en Colombia, 1941-1949». *Revista Colombiana de Antropología* 43: 61-90.
- GACS, Ute et al. (eds.). *Women Anthropologists. Selected Biographies*. Urbana i Chicago: University of Illinois Press.
- GOLDSMITH, Mary (1986). «Debates antropológicos en torno a los estudios sobre la mujer», *Nueva Antropología*, VIII, 30: 147-171. Disponible a: <<https://www.redalyc.org/pdf/159/15903008.pdf>>
- GOLDSMITH, Mary (1992). «Antropología de la mujer: ¿antropología de género o antropología feminista?» *Debate Feminista*, vol. 6: 341-346.
- GONZÁLEZ MONTES, Soledad (1997). *Mujeres y relaciones de género en la Antropología Latinoamericana*. México: El Colegio de México.
- GREGORIO GIL, Carmen (2006). «Contribuciones feministas a problemas epistemológicos de la disciplina antropológica: representación y relaciones de poder», *AIBR: Revista de Antropología Iberoamericana*, vol. 1, núm. 1: 22-39.
- GREGORIO GIL, Carmen (2019). «Explorar posibilidades y potencialidades de una etnografía feminista», *Disparidades. Revista de Antropología*, 74, 1: <http://dra.revistas.csic.es/index.php/dra/article/view/595/611>
- GREGORIO GIL, Carmen i CASTAÑEDA, Martha Patricia (coords.) (2012). *Mujeres y hombres en el mundo global. Antropología feminista en América Latina y España*. México: Siglo XXI.
- GUTMANN, Matthew C. (1999). «Traficando con hombres: la antropología de la masculinidad» *Horizontes antropológicos*, vol.5, n.10, 245-286. Disponible a: <<http://dx.doi.org/10.1590/S0104-71831999000100010>>
- HARRIS, Olivia i YOUNG, Kate (1979). *Antropología y feminismo*. Barcelona: Anagrama.
- HERNÁNDEZ CORROCHANO, Elena (2012). *Teoría feminista y antropología: claves analíticas*. Editorial universitaria Ramón Areces.
- LAGARDE, Marcela (2003). «Reflexiones sobre antropología, género y feminismo». En Patricia Tovar (ed.) *Familia, género y antropología: desafíos y transformaciones*. Bogotá: Instituto Colombiano de Antropología e Historia: 67-81.
- LAGARDE, Marcela (1996). *Género y feminismo. Desarrollo humano y democracia*, Madrid: Horas y Horas La Editorial (Cuadernos Inacabados, 25).

- LAMAS, Marta (1986). «La antropología feminista y la categoría 'género'», *Nueva Antropología. Estudios sobre la mujer: problemas teóricos. Revista de ciencias sociales*, vol. VIII, núm. 30. México.
- LEWIN, Ellen (ed.) (2005). *Feminist Anthropology: A Reader*. Wiley Blackwell.
- LURIE, Nancy Oestreich (1999). *Women and the Invention of American Anthropology*. Prospect Heights: Waveland Press.
- LYONS, Andrew P. i LYONS, Harriet D. (eds.) (2011). *Sexualities in Anthropology: A Reader*. Wiley-Blackwell.
- MARTÍN CASARES, Aurelia (2006). *Antropología del género. Culturas, mitos y estereotipos sexuales*. Madrid: Cátedra.
- MARTIN, M. Kay i VOORHIES, Barbara (1978). *La mujer: Un enfoque antropológico*, Barcelona: Anagrama.
- MC GEE, Anita Newcomb (1889). «The Woman's Anthropological Society of America», *Science*, 13: 240-42.
- MASCIA-LEES, Frances E.; SHARPE, Patricia i BALLERINO COHEN, Colleen (1989). «The Postmodernist Turn in Anthropology: Cautions from a Feminist Perspective», *Signs*, 15, 1: 7-33.
- MÉNDEZ, Lourdes (2007). *Antropología feminista*. Síntesis.
- MONCO, Beatriz (2011). *Antropología del género*. Síntesis.
- MOORE, Henrietta (1991). *Antropología y Feminismo*. Madrid: Cátedra.
- MORGEN, Sandra (ed.) (1989). *Gender and Anthropology. Critical Review for Research and Teaching*. Washington, D.C: American Anthropological Association.
- MOZO GONZÁLEZ, Carmen.; TENA DÍAZ, Fernando (2003). *Antropología de los géneros en Andalucía. De viajeros, antropólogos y sexualidad*. Sevilla: Mergablum.
- MUKHOPADHYAY, Carol C. i HIGGINS, Patricia J. (1988). «Anthropological Studies of Women's Revisited: 1977-1987». *Annual Review of Anthropology* 17: 461-495. Disponible a: <<https://doi.org/10.1146/annurev.an.17.100188.002333> PMID:12319976>
- NAROTZKY, Susana (1995). *Mujer, mujeres, género. Una aproximación crítica al estudio de las mujeres en las Ciencias Sociales*. Madrid: CSIC.

- NENCEL, Lorraine (2014). «Situating Reflexivity: Voices, Positionalities and Representations in Feminist Ethnographic Texts». *Women's Studies International Forum* 43: 75-83. Disponible a: <<https://doi.org/10.1016/j.wsif.2013.07.018>>
- REITER, Raina (ed.) (1975). *Toward an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press.
- ROCA GIRONA, Jordi (2001). «Gènere, dones i antropologia» a AA.VV, Grup de Recerca GREC, URV, Tarragona, Silva: 139-161.
- ROCA GIRONA, Jordi (2005). «Antropologia: dels estudis sobre les dones als estudis de les dones», a Coral Cuadrada (ed.) *Dones, Coneixement i Societat*. Reus: Fundació Josep Recasens i URV.
- RODRÍGUEZ-SHADOW, María J. i BARBA AHUATZIN, Beatriz (eds.) (2014). *Antropología de las Mujeres en México*. México DF: Centro de Estudios de Antropología de la Mujer.
- SCHAPER-HUGHES, Nancy (1983). «The Problem of Bias in Androcentric and Feminist Anthropology». *Women's Studies* 10: 109-116. Disponible a: <<https://doi.org/10.1080/00497878.1983.997858>>4
- SCIORTINO, María Silvana (2012). «La etnografía en la construcción de una perspectiva de género situada» *Clepsydra*, 11: 41-58.
- SUÁREZ, Liliana; MARTÍN, Emma i HERNÁNDEZ, Rosalva Aída (coords.). *Feminismos en la Antropología: nuevas propuestas críticas*, Ankulegi (FAAEE, XI Congreso de Antropología).
- STACEY, Judith (1988). «Can There Be a Feminist Ethnography?» *Women Studies International Forum* 11(1): 21-27. Disponible a: <[https://doi.org/10.1016/0277-5395\(88\)90004-0](https://doi.org/10.1016/0277-5395(88)90004-0)>
- STOLCKE, Verena (1996). «Antropología del género. El cómo y el porqué de las mujeres», a J. PRAT i A. MARTÍNEZ, *Ensayos de antropología cultural*. Barcelona: Ariel.
- TARDUCCI, Mónica (2015). «Antes de Franz Boas: mujeres pioneras de la antropología norteamericana», *Runa* 36, 2: 57-73.
- TÉLLEZ, Anastasia i MARTÍNEZ, Javier Eloy (coords.) (2008). *Investigaciones antropológicas sobre género: de miradas y enfoques*. Universidad Miguel Hernández d'Elx.

- THURÉN, Britt-Marie (1993). *El poder generizado. El desarrollo de la antropología feminista*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas.
- THURÉN, Britt-Marie (2008). «La crítica feminista y la antropología: una relación incómoda y fructífera» *Ankulegi*, Homenaje a Teresa del Valle, XII: 97-114.
- VARGAS ARENAS, Iraida (2008). «Teoría feminista y teoría antropológica», *Revista venezolana de estudios de la mujer*, 13, 30: 19-36.
- VIVEROS VIGOYA, Mara (2017). «La antropología colombiana, el género y el feminismo», *Maguaré*, 31 ,2: 19-60. Disponible a: <<https://revistas.unal.edu.co/index.php/maguare/article/view/71518>>
- VISWESWARAN, Kamala (1997). «Histories of Feminist Ethnography». *Annual Review of Anthropology* 26: 591-621. Disponible a: <<https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.26.1.591>>

8. PER A APROFUNDIR

Bibliografia citada i de referència

- ALCOFF, Linda (1988). Cultural feminism versus post-structuralism: the identity crisis in feminist theory. *Signs* 13(3): 405–436.
- AQU (2018). *Marc general per a la incorporació de la perspectiva de gènere en la docència*. <http://www.aqu.cat/doc/doc_19381922_1.pdf>
- BELL, Diane; CAPLAN, Pat i WAZIR Jahan, Karim (eds.) (1993). *Gendered Fields. Women, Men and Ethnography*. Londres: Routledge.
- CASTAÑEDA, Martha Patricia (2008). *Metodología de la investigación feminista*. Antigua Guatemala: Fundación Guatemala y Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades. UNAM.
- CASTAÑEDA, Martha Patricia (2012). «Etnografía feminista», a N. BLÁZQUEZ, F. FLORES i M. RÍOS (Coords.) *Investigación Feminista. Epistemología, metodología y representaciones sociales*, UNAM, México: 217-238. <http://biblioteca.clacso.edu.ar/Mexico/ceiich-unam/20170428032751/pdf_1307.pdf>
- COLLINS, Patricia Hill (1991). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and the Politics of Empowerment*. New York: Routledge.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors i altres (1990). *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars a Catalunya (1900-1960)*. Alta Fulla.
- DJURDJEVIC, Marija i ROCA GIRONA, Jordi (2016). «Mixed Couples and Critical Cosmopolitanism: Experiences of Cross-border Love», *Journal of Intercultural Studies*, 37 (4): 390-405.
- FINCH, Janet (1984). «It's great to have someone to talk to: the ethics and politics of interviewing women». En: BELL, C. and ROBERTS, H. (eds.) *Social Researching: Politics, Problems, Practice*. Londres: Routledge and Kegan Paul, 70–87.
- GARAY HERNÁNDEZ, Jimena (2017). «Compromiso político y acciones académicas: pistas para embarcar en investigaciones feministas», a BARD WIGDOR, Gabriela i Paola BONAVITTA (comps.) *Feminismos latinoamericanos: recorridos, acciones, epistemologías*. Argentina: Universidad Nacional de Córdoba: 18-33.
- GOMES COSTA, Rosely (2002). «Mediando oposições: sobre as críticas aos estudos de masculinidade». En: ALMEIDA, H. et al. (eds.). *En Gênero em matizes*. Bragança Paulista: Editora da Universidade São Francisco: 213-241.

- HARAWAY, Donna (1995). *Ciencia, cyborgs y mujeres. La invención de la naturaleza*. Madrid: Cátedra.
- KANE, Emily W. i MACAULAY, Laura J. (1993). «Interviewer gender and gender attitudes». *Public Opinion Quarterly* 57(1): 1–28.
- LAZAR, Michelle M. (ed.) (2005). *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power, and Ideology in Discourse*. New York: Palgrave Macmillan.
- MARTIN, M. Kay i VOORHIES, Barbara (1978). *La mujer: Un enfoque antropológico*. Barcelona: Anagrama.
- MEAD, Margaret 1990 (1935). *Sexo y temperamento en las sociedades primitivas*. Barcelona: Paidós.
- LEWIS, Oscar (1941). «Manly hearted women among the North Piegan». *American Anthropologist*, 43, 2: 173-187.
- MOORE, Henrietta (1991). *Antropología y Feminismo*. Madrid: Cátedra.
- OAKLEY, Ann (1981). «Interviewing women: a contradiction in terms». En: ROBERTS, H. (ed.) *Doing Feminist Research*. Londres: Routledge and Kegan Paul, 30–61.
- O'LEARY, Zina (2004). *The Essential Guide to Doing Research*. Londres: Sage.
- ORTNER, Sherry (1979). «¿Es la mujer con respecto al hombre lo que la naturaleza con respecto a la cultura?», a Harris, O. i Young, Kate *Antropología y feminismo*. Barcelona: Anagrama, 109-131.
- PHOENIX, Ann (1994). «Practicing feminist research: the intersection of gender and 'race' in the research process». En: Maynard, M. and Purvis, J. (eds.) *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*. New York: Taylor and Francis, 49–71.
- ROCA GIRONA, Jordi (2005). «Antropologia: dels estudis sobre les dones als estudis de les dones», a Coral CUADRADA (ed.) *Dones, Coneixement i Societat*. Reus: Fundació Josep Recasens i URV.
- ROCA GIRONA, Jordi (2017). «Donde te lleve el amor. Nuevos sujetos de estudio, nuevas condiciones de producción del conocimiento y sus [re]planteamientos etnográficos». *Antropología Experimental*, 17: 63-81.
- ROSALDO, Michelle Zimbalist (1974). «Woman, Culture and Society: A theoretical Overview». En Michelle Zimbalist ROSALDO i Louise LAMPHERE (eds.) *Woman, Culture and Society*. Stanford: Stanford University Press. 17-42.

- ROSTAGNOL, Susana (2019). «La relación etnográfica en el campo y en el escritorio», *Disparidades*, 74(1). Disponible a: <<https://doi.org/10.3989/dra.2019.01.002.06>>
- SANGHERA, Gurchathen Singh and THAPAR-BJORKERT, Suruchi (2008). «Methodological dilemmas: gatekeepers and positionality in Bradford», *Ethnic and Racial Studies* 31(3): 543–562.
- SMITH, Mary Felice (1954). *Baba of Karo, a woman of the Muslim Hausa*. Londres: Faber and Faber.
- STOELTJE, Beverly J., Fox, Christie L. i OLBRYS, Stephen (1999). «The self in fieldwork: a methodological concern». *The Journal of American Folklore*, 112(444): 158–182.
- STOLCKE, Verena (1996). «Antropología del género. El cómo y el porqué de las mujeres», a J. PRAT i A. MARTÍNEZ, *Ensayos de antropología cultural*. Barcelona: Ariel.
- TAKEDA, Atsushi (2012). «Reflexivity: unmarried Japanese male interviewing married Japanese women about international marriage», *Qualitative Research*, 13(3) 285-298.
- TEMPLE, Bogusia i EDWARDS, Rosalind (2002). «Interpreters/translators and cross-language research: reflexivity and border crossings». *International Journal of Qualitative Methods* 1(2): 1–12.
- THURÉN, Britt-Marie (1993). *El poder generizado. El desarrollo de la antropología feminista*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas.
- VIVEROS VIGOYA, Mara (2002). «Las mujeres en la investigación sobre masculinidad» i «Los estudios sobre los hombres y lo masculino en América Latina», en *De quebradores y cumplidores*, CES, Universidad Nacional, Fundación Ford, Profamilia Colombia: 37-50 i 51-118.

Xarxa Vives d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU
Universitat d'Alacant
Universitat d'Andorra
Universitat Autònoma de Barcelona
Universitat de Barcelona
Universitat CEU Cardenal Herrera
Universitat de Girona
Universitat de les Illes Balears
Universitat Internacional de Catalunya
Universitat Jaume I
Universitat de Lleida
Universitat Miguel Hernández d'Elx
Universitat Oberta de Catalunya
Universitat de Perpinyà Via Domitia
Universitat Politècnica de Catalunya
Universitat Politècnica de València
Universitat Pompeu Fabra
Universitat Ramon Llull
Universitat Rovira i Virgili
Universitat de Sàsser
Universitat de València
Universitat de Vic · Universitat
Central de Catalunya